

ЗАСЕЛЕННЯ НІМЦЯМИ ЧЕРНІГІВЩИНИ У XVIII СТОЛІТТІ

Досліджується процес заселення німцями північних територій Російської імперії, зокрема Чернігівщини, у XVIII ст. У зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями в кінці XVIII ст. було підготовлено топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв. Автор наводить повністю текст “Описания топографического о жительствоующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов...”, яке присвячене переселенцям – членам гуттерівського братства.

Der Besiedlungsprozess der nördlichen Territorien des Russischen Reichs durch Deutsche, insbesondere des Tschernigewer Gebiets werden erforscht. Im Zusammenhang mit administrativen territorialen Umgestaltungen wurden die topographischen Beschreibungen der Tschernigiwer, Nowgorod-Siwersker und Kiewer Landgüter vorbereitet. Der Autor zitiert den vollständigen Text “Topographische Beschreibung über die Einwohner des Nowograg-Siwersker Kreises im Dorf Wischenki unter dem Namen der Kolonisten...”, der den Umsiedlern – Mitgliedern der Gutterbruderschaft – gewidmet ist.

Одним із регіонів активного заселення німцями територій Російської імперії у XVIII ст. була північна Україна, зокрема Чернігівщина.

Початкові дані про розселення німців на Чернігівщині відносяться до першої половини XVIII ст., коли Петро I видав указ про розведення овець у Київській та Азовській губерніях для збільшення виробництва сукна. З цією метою було відряджено із Сілезії та Польщі 40 досвідчених вівчарів і майстрів-вівчарів¹, які переселилися в Україну зі своїми родинами. На Лівобережній Україні було засновано кілька зразкових “вівчарних заводів”.

Однак ще й раніше німецькі дворяни, які перебували на службі в російській корони, отримували землі на Чернігівщині.

Вже на початку XVIII ст. великі земельні володіння в Прилуцькому і Полтавському полках придбав австрійський, а з 1707 р. – російський генерал граф Іоган-Бернгард Вейсбах, виходець із Богемії, який займав відповідальні посади командуючого російськими військами в Україні і Київського генерал-губернатора. На території Полтавського полку йому було даровано Карловську вотчину, села Карловку, Федорівку, Варварівку та ін. В Прилуцькому полку до його маєтку входили села Вейсбахівка (з 1945 р. с. Білоріччя Прилуцького району) з 1727 р., Мамаївка (з 1947 р. с. Удайці Прилуцького р-ну) з 1722 р., Ряшки (Прилуцького району). Він був одним з перших власників Ряшківської суконної мануфактури, яку придбав у її засновника – Д. Горленка².

Не менш заможним землевласником був фельдмаршал Б.К. Мініх, якому імператриця Анна Іоанівна подарувала більшу частину маєтків Вейсбаха після смерті останнього в 1735 р. Він також придбав на Чернігівщині ряд значних земельних ділянок та сіл, зокрема с. Ленивиця.

У першій половині XVIII ст. російська влада сприяла переселенню до південних районів України іноземців, і в першу чергу німців, яким відводилися спеціальні землі, надавалися значні пільги. Починається цей процес ще за правління Єлизавети Петрівни, а особливо посилюється в часи царювання Катерини II³.

Мешканцям колоній надавалася свобода віросповідання, вони звільнялися на кілька років від усіх податків і повинностей, від військової і цивільної служби, їм надавалася можливість відкривати мануфактури, організовувати торги, ярмарки тощо.

Німці-колоністи активно заселяли Чернігівські землі і в другій половині XVIII ст., заснувавши, зокрема, поселення у Борзнянському повіті. 1767 р. на цих землях було створено шість колоній із поселенців-лютеран, які прибули з околиць Франкфурта-на-Майні, та католиків із Австрії.

В офіційних планах російського уряду було передбачено і будівництво міста Катеринополя (з XIX ст. – Городок, сучасне Городище Бахмацького району). Для цього за контрактом на 9 січня 1767 р. з Канцелярії опікунства поселенців було завербовано 51 чоловіка з міщан та ремісників.

Не отримавши відповідних обіцяних умов, деякі з них розійшлися по інших містах України. Ті, що залишилися, зайнялися дрібними промислами, продажем коней і гарячого вина. Всього було створено 35 будинків (дворів).

У селі Белемеш (сучасні Білі Вежі Другі Бахмацького р-ну) було збудовано 25 дворів. Тут проживали лютерани, для яких було збудовано церкву, запрошено пастора, кантора і дячка.

У селі Грос Вердер (з XIX ст. – Великий Вердер, сучасна Зеленівка Бахмацького району), де оселились католики, було збудовано 41 двір. Церковна служба проходила в будинку священика з ордену Капуцинів.

Село Кляйн Вердер (з XIX ст. – Малий Вердер, сучасна Малозеленівка Бахмацького району) мало 16 дворів поселенців, село Рукдевізія (суч. Круглолугівка Бахмацького району) – 25 дворів.

Село Кальчинівка (суч. Бахмацький район) було засновано українцями трохи раніше. Тут нараховувалося 8 дворів. Німецькі колоністи улаштували ще 22 двори. Поступово Кальчинівка перетворилася на центр усіх поселень колоністів у Борзнянському повіті.

Перевезення і доставка поселенців до губернії, будівництво будинків та надання їм позик йшло з імперської скарбниці. На все було витрачено 829100 руб. 12 коп.

Було перевезено 855 осіб (432 чоловіки та 423 жінки), з них католиками були 312 чоловік, лютеранами – 590, реформаторами-кальвіністами – 43.

За ревізією 1786 р. в Чернігівському намісництві всього проживало 495 осіб чоловічої статі та 449 жінок з німецьких земель у п'яти містах і шести повітах. З них: в Чернігові проживало 3 чоловіки та 1 жінка (усі з лютеран), в Ромнах – 1 чоловік католицького віросповідання і 8 лютеран (по 4 кожної статі), в Гадячі – 2 чоловіки та 3 жінки з католиків і 3 чоловіки та 2 жінки – лютерани, в Зенькові – 2 католики чоловічої статі. Серед міст особливо вирізнявся Ніжин, в якому згідно ревізії проживало 29 іновірців (12 чоловіків і 11 жінок римо-католицького віросповідання, 1 чоловік та 4 жінки з лютеран, а також 1 кальвініст)⁴.

У Чернігівському повіті мешкало 2 німці, в Прилуцькому – 10, в Глинському – 3, в Роменському – 2, в Гадяцькому – 13. Найбільша ж кількість переселенців, як уже зазначалося, розмістилася в Борзнянському повіті, дані по якому наводились вище.

У Ніжині для переселенців було споруджено кам'яну католицьку церкву св. Петра і Павла. Її заклали за ініціативи генерал-аншефа фон Вейсбаха і генерал-поручика фон Графа. Католики були підпорядковані римському Могилівському архієпископу, а лютерани – Юстиц-колегії Ліфляндії та Естляндії.

У другій половині XVIII ст. зростають і володіння німецьких поміщиків на Чернігівщині.

Так, генерал Штофельн у 1786 р. придбав село Білки (з 1920 р. с. Червоне Коропського району), а в 1777 р. генерал-поручику графу Вітгенштейну було даровано село Веркіївка (з 1945 р. с. Вертіївка Ніжинського району). У 1781 р. йому належало 205 (292 хати) з 225; селянських дворів (321 хата) і 4 бездворові хати.

У 70 – 80-х рр. XVIII ст. продовжується заселення колоністами земель Київського Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв (у межах сучасної Чернігівщини). Колоністи прибували родинами, общинами з різних земель Німеччини.

В останній чверті XVIII ст. у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, що мали на меті остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини, розпочалося всебічне цілеспрямоване вивчення Північного Лівобережжя. Спеціально створена, на чолі з малоросійським губернатором А. Милорадовичем, комісія протягом 1779 – 1781 рр. підготувала точніші топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв⁵.

Проте царський уряд потребував детальніших відомостей про соціально-економічний розвиток новоутворених губерній та намісництв, що спричинило упорядкування нових топографічних описів. Виконання цього завдання Катерина II доручила комісії на чолі з

секретарем її канцелярії П. Соїмоновим⁶, який розробив спеціальну програму з переліком питань, на підставі яких передбачалося здійснити всебічне обстеження намісництв та губерній⁷. П. Соїмонов розіслав цю анкету усім генерал-губернаторам, у тому числі й П. Рум'янцеву⁸, додавши до неї розпорядження про створення топографічних описів намісництв, про що свідчить лист П. Соїмонова до виконуючого обов'язки генерал-губернатора Воронежського і Харківського В. Чорткова від 26 лютого 1784 р.⁹

У Новгород-Сіверському намісництві упорядкування топографічного опису було доручено "стряпчому губерньському Г-ну Лишню и верхней расправи Г-ну прокурору (І. Халанському. – Авт.) да протоколисту здешней дворянской опеки Калинскому"¹⁰. Ці досвідчені службовці були здатні гідно виконати доручену їм справу. Під час упорядкування топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва вони використали широке коло джерел. Зокрема, Т. Калинський влітку 1784 р. за клопотанням І. Бібікова працював у бібліотеці Чернігівського та Новгород-Сіверського єпископа Феофіла, оскільки під час роботи над топографічним описом "многие встречаются затруднения, пояснить которых, не имея верной истории, никак не можно"¹¹. Протягом 1784 р. тривала робота з упорядкування топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва, а вже на початку 1785 р. канцелярист губерньського магістрату Олександр Биков переписував текст пам'ятки начисто, тому губерньський магістрат 13 січня 1785 р. отримав "указ с тем, чтобы до окончания порученного ему, Быкову, дела никаких препятствий не чинил"¹². Слід зауважити, що досі виявити цей топографічний опис Новгород-Сіверського намісництва у вітчизняних архівосховищах дослідникам не поталанило.

Але деякі матеріали, опрацьовані Т. Калинським під час роботи над топографічним описом Новгород-Сіверського намісництва, вийшли далеко за межі програми П. Соїмонова. Відтак, Т. Калинський упорядкував окремо "Описание топографическое о жительствоющих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учененно 1785 года марта 12 дня"¹³.

Саме упорядковане Т. Калинським "Описание топографическое о жительствоющих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов" присвячене переселенцям (здебільшого німцям за національністю) – членам так званого гуттерівського братства, які в останній чверті XVIII ст. на запрошення П. Рум'янцева облаштувались у його маєтку Вишеньки (нині – село Коропського району Чернігівської області). Гуттерівське братство, що об'єднувало представників одного з численних протестантських віровчень, виникло на початку XVI ст. у Моравії. Згодом, рятуючись від переслідувань з боку світської та духовної влади, братчики мусили емігрувати до Словаччини, а потім до Трансільванії, Валахії, України.

Зрештою, у другій половині XIX ст. члени гуттерівських громад перебралися до Північної Америки, де й донині діє "Об'єднана гуттерівська братська церква"¹⁴.

Рукопис праці Т. Калинського "Описание топографическое о жительствоющих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов" виявлено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського¹⁵. Він налічує 6 аркушів (12 сторінок), написаних розбірливим скорописом другої половини XVIII ст. і є важливою пам'яткою про життя, працю та побут німців-колоністів на Чернігівщині. Досить своєрідний внутрішній устрій життя у гуттерівському братстві базувався на відмові від будь-якої власності на користь громади. Гуттерівці заперечували насильство у всіх його проявах, уникали військової служби, зневажливо ставились до влади й існували у замкненому соціокультурному просторі.

Наводимо цей важливий документ мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами зі збереженням усіх фонетичних, лексичних і стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснене на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. популярним методом¹⁶.

Описание топографическое о жительствоющих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учененно 1785 года марта 12 дня

о границе их селения 1
з селом Вишенками, и Черешенками, и его высокографского сиятельства Петра Александровича Румянцева Задунайского з жилим домом, а с третьей стороны рекою Десною

о местном их положении селения	2 местное положение при небольшом узгорке над берегом реки Десны, селом Вишенками, и домом его ж сятельства
о материку земли, о севбе хлеба и о уражаю онаго	3 материк вообще такой земли, какой и в окрестных оных местах, хлеба сеют по большой части ржаной и пшенишной, котораго урожая по примеру околичных селений бывает
пояснение о орудии земледелия, о паханью оной и о удобрении, и о временах севбы, и тому подобном	4 пашут землю сохою пароконною, одобряют землю навозом против у здешних обывателей, больше, только мало поглыбше, пашут, начинают пахать и сеять как и соседные обще их жители, толко кладут снопы вполовину здешних, то есть по 25 снопов, нет в их овинов, а одна только великая клуня или сарай н о двух воротах, которой они высушивали в летнее время, на тикчах снопами молотят, первые семена оставляют для насенья, а последние для употребления своего соха на колесах, подобно как плуг з двома малыми лемешами, или сошниками, об одной палици бороны на пару волов или лошадей, подобны степовым, о деревянных зубьях 60-ти и то только одне в длину перекадины, а поперечных перекадин нет высевают на полях семья ис хвартуков, препоясанных под поесом конопель не сеют ллион сеют, которой снявши привозят домой, а потому кладут оной в нарочито зделанной з железными збьями инструмент, сквозь которой проволакивают, почему головки лну остаются в середине того инструмента, а пенка отделяется, кою опосля стелют поземли, и как улежится, то, пересушивши в нарочитой избе, трут в ручных терницах хлеб всякой не веят лопатами и сквозь машину провевают
о их лесе	5 лес получают покупной, ис портовой реки Десны, для строения и топлева, земли окроме отведенной от его сятельства никакой болше не имеют
о духовенстве какой имеют порядок	6 духовных никаких не имеют, окроме что один избранный ис общества началник, а коих по званию старшина, при котором з того общества два его помощники, сих особ выбирают оне по искуству учения и по особливым его качествам, так и его помощников, и они все то должны делать, что только обществу может быть с ползою

о числе оных душ	7 по последней ревизии записанных состоит мужеска 52, женска 44, а вновь прибывших столько же, ибо к ним з Волахии и Цесарии часто приезжают
о заводах, и их фабриках, и мастеровых	8 фабрик и заводов никаких нет, кроме толко что имеют одну ладейную на реке Десне мельницу, да один в их селении винокуренной завод художество имеют и рукомесло, то есть стальных часов мастера, кузнецов, ткачей, гончари, печников, сталярей, плотников, кои первые отработав общую их работу, тогда занимаются старонним делом
о количестве под ними земли	9 пахотной земли 41 $\frac{1}{4}$ десятин 66 квадратных сажень, да вновь загороженной под огороды 3 десятины и 585 сажень, сенокосу в лесу 13 $\frac{1}{4}$ десятин и 187 сажень, лесу в окружности 954 сажень десятин же 94. 448 сажень под поселением и по одним 2 десятин и 260 сажень всей . . десятин и ... сажень
о упражнении оных и в какое время что работают и как	10 летом все обще упражняются в земледелии, земним же временем делают по их знаниям каждой свое рукомесло, а излишние вещи развозят в разные окрестные города для продажи 11 имеют один садинь целого их общества в самом их селении, так же по большой части садит капусту, морковь, постарнак, картофлю, свлюклы или бураков мало держат, арбузы разного рода и длины на городах своих садят, которых род против здешних краев весма отличен величиною, трав же и красок никаких в лекарство, так же и никакого табаку не употребляют, и об оных никакого любопитства не имеют, равно кофии и чаю не пьют, для укрыпления желудка употребляют одно только горячее вино; в их обществе толко то употребляется, без чего человек обойтись не может; травы ж де и краски для тех нужны, кои в пици неумеренно себя держат
о образе их обычаев, жития обрядов и поверья, нравах и поведениях	12 между собою имеют установленное общество на основании первособорной Иерусалимской церкви, икон в себя никаких не держат, и им не поклоняются, и в помощь даже и богоматери не призывают, а всем праведным их делам последуют, а празнуют толко рождество Христово, пятницу и субботу великую, и день востания Иисусу Христа, так же вознесение господне, Троицын день, да всякой воскресной день, посту никакого не содержат, а только в их тот пост бывает, и то самопроизвольно, похотить какой день ни есть, ни пить; дом молитвенной, в коем они отправляют свое богомолье, построен манером на обыкновенную избу, в котором для приходящих зделаны по обоим сторонам по обе стороны лавочки, а в первом сего дому месте поставлен стол для начальника и его помощников; при входе молящиеся как мужчины, так и женщины садятся по тем лавочкам поразнь, и когда начальник

или кто ис его помощников сыдя за столом возгласит какую песнь, тогда сидящее общество, выслушав, спевают оную всю вдруг

младенцев обоего пола скоро по рождении не приводят в крещение, а крестят в совершенных летах, когда ж бывают крещение, тогда начальник в молитвенном доме в собрании общества, обливая крестящагося водою, благословляет во имя святой Троицы, миропомазания не делают, так как и святых тайн не приобщают, имя дают младенцу при самом рождении

при венчании никако церемонии не делают, а кроме что, введиш новобрачных в молитвенной дом, становят в первом месте, начальник сидя за столом объявит молебную песнь о их здорovyи, которой по отпении благословляет их, тогда ведут их к общему столу, и все бывшие за столом говорят, как должно им между собою жить, песен никаких не поют, и музыки не употребляют, а по окончании стола новобрачные, получив от своих родителей благословение, отходят в свое место

берутся в третом поколении и болше трех раз не женяться, разводу не имеют

когда в их кто иногда умрет, то погребают умершаго без всякаго пения и молитов, в том разуме, что никто ему помощи не в состоянии, и всяк должен за свои дела на земле человеком, а в будущей жизни богу ответ дать, и никто чужих долгов никому не может отпускать, окреме всемогущаго, но и тот де без правосудия за сие не оставляет

управление домоводства препоручают ис их одному, которой как надзиратель смотрит за всею работою, и всех общих вещей приход и расход в себя содержит, за что он в обществе и отчет отдает, и по их установлению так сказано, что обществе зделано, то для общества и должно быть употреблено, и всяк – чужим добром не должен ползоватся

нрав имеют как мужчины, так и женщины, скромной, и снисходительной, и крайне берегутся ни с кем дела не иметь, кто ж бы в их обществе явился нарушителем их предания, такого зараз выгонят вон з общества; имеют охоту к разным художествам, музик и всяких веселостей бегают, никакою ловлею зверей, птиц, даже и рыбы не упражняются, на войну по их установлению запрещается ходить, и говорят, что ето дело неистовое, убевать друг друга; присяги никакой не имеют, окреме толко клятвенных слов ей, ей, ни, ни

а естли бы кто на их во свидетелство сослался, то они ни на какой суд не могут ходить, – окреме что тому, кто на их послался, выдадут с их общества свидетелство, кто что видив и кто что слишав сам

все обще говорят, пишут, и чтут на старинном немецком языке, наук никаких не знают, окреме что иные говорить могут по молдовански и по турецки

росту среднего как мужчины, так и женщины, мужчины лицом смугловаты и сухощавы,

женщины белы и широколицие, волосы имеют вообще темно и светло русые, глаза и губы умеренные, телом статны, мужчины бород не бреют, волосы, зачесывая назад, подстригают

одежду носят мужчины в летнее время с одной партийны, а в зимное суконное, то есть летом и зимою, полукафтаны без пуговиц, вместо камзола куфайку, штаны похожие на цесарские, вместо бряжек шлифных з завязками, в чулках и в башмаках без пряжек нет, об одних завязках, летом носят распущенные черные шляпы, а зимою круглые шапочки

женщины летом носят все партное платье, то есть в кофтах с рукавами, в юпке и попереднике, в чулках и башмаках, и летом ходят в соломинных распущенных шляпах, в зимное время також платье, толко суконное, и как женщины, так и девки покрывают холстом голову на манер немецкой, что ж в Женщин, то и в девок одинакой всегда убор, рубахи шьют как мужчины, так и женщины на один манер, и в месте запонок у воротнику и рукавах имеют ушитих по две пары крючков

и какого цвета платья не носят, так толко голубой, белой да черной

первоначално прибыли оние с Валлахии во время Турецкой войны, и нине живут на контракте, платят подушной оклад, и его сиятельству за землю

¹ История Украинской ССР: в 10 т. – К., 1983. – Т. 3. – С. 243.

² Самойленко О.Г. Німецькі поселення на Чернігівщині в XVIII – початку XX ст. (соціально-статистичний огляд) // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – С. 58.

³ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М., 1909. – С. 8.

⁴ Самойленко О.Г. Вказ. праця. – С. 57.

⁵ Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 7 – 14.

⁶ Бондаренко І.В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 30.

⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.

⁸ Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К, 1966. – Вип. 2. – С. 168.

⁹ ЦДІАУК. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 1; Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 8.

¹⁰ Бутич І.Л. – С. 168.

¹¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1612. – Арк. 2–3 зв.

¹² ЦДІАУК. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 25; Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 8.

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Спр. 20857. – Арк. 1 – 6 зв.

¹⁴ Докладніше див.: Васильєва М. Гуттерівське братство на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 75 – 81.

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20857. – Арк. 1 – 6 зв.

¹⁶ Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992.